

A „tér”-szemlélet visszatérése a történettudományban és a Kelet-Európa-kutatásban

Schlögel, Karl: *Die Wiederkehr des Raums – auch in der Osteuropakunde.*

= *Osteuropa*, 55. Jg. 2005. 3. Nr. 5–16. p.

Ždanova, Vladislava: *Weites Land, kleine Heimat – Raum und Sprache im neuen Russland.*

= *Uott*, 168–176. p.

Sallanz, Josef – Anderl, Corina: *Bedeutungswandel von Ethnizität im ländlichen Raum:*

nationale Minderheiten in Rumänien im Transformationsprozess (Workshop). = *Südosteuropa Mitteilungen*,

44. Jg. 2004. 6. Nr. 96–100. p.

A modern történetkutatásban egykor jelentőséget nyert „tér”-fogalmat (Raum, area stb.) csakhamar végzetesen kisajátította magának a két világháború közötti német expanzív geopolitikai szemlélet és politikai stratégia. A német törekvések visszavonhatatlan veresége ellenére ezért hosszú időre el kellett tűnnie az elemzések szótárából, elsősorúan a Kelet-Európa-vizsgálatok körében – ezt a területet a legközvetlenebb módon terhelte meg a kisajátítás retorikája. Ám, ha a náci Németországnak nem is sikerült egyes, célba vett határok felfalása, vereségét követően a bolsevista frontnyitással egy másik változat szerint megtörtént, nem hogy Európa, de a világ térszerkezeti deformálása: „kelet” és „nyugat” topográfiája egy demarkációs vonal mentén képzetes, politikai terekhez rendelődtött hozzá, az égtájak összekeveredtek. Ez is megerősítette: történeti terekről immár nincs mit beszélni. Ezzel szemben a századvégi visszarendeződés nyomán az európai és a világtérségek végre ismét a „helyükre” kerültek. Kelet-Európában mindenesetre: módosult karakterrel. Talán a tér-szemlélet is újra elnyeri jogait – kelet-európai arányokban, és egyáltalán. K. Schlögel (Odera-Frankfurt, Viadrina-Egyetem) számvetése – saját, korábbi, továbbá J. Osterhammel, C. S. Maier és mások publikációihoz kapcsolódva – elméleti programmal folytatódik:

Egyébiránt nem is a régi, statikus tér-felfogás visszatértét sürgetjük, amiben valamiféle determinációk veszik körül a történeti folyamatot. Új tér-érzetünk sokkal inkább változó, dinamikus tereket mutat. A kelet-európai változások is – 1989 után – tulajdonképpen megbontották azt a mesterségesen megnövelt keletet, amelyet a terjeszkedő Oroszország és örökében a szovjet diktatúra, több évszázada, prejudikált magának, sőt utóbb, 1945 után, a kelet-közép-európai sávot is magába nyelni látszott. Fél száz év múltán ez most egyszerűen visszabomlott, de egyúttal magával vonta a szovjet keretekbe foglalt nem orosz tagköztársaságok láncolatát is a Baltikumtól a Fekete-tengerig. A változás így, együtt történelmileg teljesen új teret jelöl ki a (Németországgal kiegészült?) nyugat és (az új Orosz Föderációra leszűkült) kelet között. A tér változásai azt jelzik: a benne működő, a szomszédos terektől nem elszigetelhető erők alakítják; kölcsönhatásban állnak egymással. Egy-egy tér átalakulása hosszú szakaszokon keresztül általában észrevétlen, mégis szüntelenül ható folyamat, amely egy ponton végül robbanásig sűrűsödve eredményezi a váltást. Ahogyan az Kelet-Közép-Európával végbement. Úgy látszik, a „történelem vége” és hasonló posztmodern teóriák hirdetői statikus terekben gondolkodtak. De, íme: új tér, új kezdet tárul a szemünk elé, és nemcsak Kelet-Európában.

A történeti tér belsejében észrevétlenül ható változásfolyamat felismert ténye tér-képünk („térkép”!) új kívánalmaira is ráirányítja a figyelmet: a tér-folyamatok helyeire összpontosító, rendszeres megismerésre, azaz a „topográfiára” – válaszképpen arra a sokszor feltett kérdésre: hogyan is érhetne tökéletes meglepetésként a kelet-európai rendszerek összeomlása. Térleméletek gyártása helyett a konkrét folyamatok hely-szintű megragadásáról, egyféle „protokollfelvételéről” van szó („topografikus fordulat”). A he-

lyekhez kötődő történés ezer és ezerféle eleme olyan, komplex megközelítést igényel, amelyben a diverzitás és heterogenitás lefedése érdekében a társdiszciplínák együttes, közös bevetésére van szükség. Ilyen szempontból talán a szakma, illetve a szakmák leg-tökéletesebb csődje az orosz és szovjet folyamatok egykorú, sommás – a vonatkozó „tér” elvont globalitásánál megrekedett – megítélése, amely mellőzni szíveskedett a „nagy”, „végtelen” Oroszország életének különböző táji sajátosságait, a hely-tényező éghajlati stb. körülményeit, mentalitásbeli adottságait a civilizációs folyamatok, a nagy iparosítás, a politikai egyenirányítás stb. vagy akár gulag-viszonyok leírása során. Nincs (végtelen számú kulturális és mentális variánsban formálódott) „szovjet” emberképe ennek a törté-netírásnak; feltűnő a biográfiák hiánya.

A hely-tényező jegyében történő megismerés nézőpontja a felül- és alulnézet között középre áll be. A „közép-nézetben” történő feltárás az öröklött időrendi narratívát kibő-víti az egyidejű elemek bemutatását célzó narratívával. E változatban a szakmai szintű források mellett nélkülözhetetlen az olyan köznap, primer-források bevonása, mint az interjú, a riport stb. Tisztelet az újságíróknak, akik a helyszínre merészkednek, és soha nem hallott, látott összefüggésekre hívják fel a figyelmet. A szinkrón feldolgozás során az új médiumok nyújtotta lehetőségek is épp ennyire relevánsak a történész számára.

A mainzi Gutenberg-Egyetemen működő V. Zsdanova a fentiekben körvonalazott tér-szemlélet és tér-tudat helyhez konkretizált egyénítését az identitásképzés mentális, szub-jektív elemeinek oldaláról vizsgálja – *J. Lotman* elemzéseire visszautalva, melyeket a „tér szemiotikai szerveződésének” szentelt. Másképpen: a terek kulturális szegmensét veszi szemügyre: Irodalmi, művészeti alkotásokban és nyelvi alakban rögzült szimboli-kus jelentéstartalmakban, régi-új hely-mítoszokban (Moszkva, Szentpétervár stb.) köve-ti nyomon a változó történeti térrel, azaz a posztszovjet időkkel adekvát identitás-ele-meket, így a más identitásoktól elkülöníthető „oroszság” új tartalmait. Ezek a tartalmak egyaránt lehetnek etnokulturálisan releváns és irreleváns, rekompensációs lényegűek. Nem lehet meglepő, ha az idézett művek (Suksin, Pelevin, Tarkovszkij és mások alkotá-sainak) sora messze visszanyúlik a jövőjéről mit sem sejtő szovjet korszakba, még ha alkotóikat a politikai rendszer olykor ki is tagadja. A kívülálló számára első hallásra viszont meglepő és elgondolkodtató, hogy az új (de a 19. századig visszakövethető) orosz iden-titásképp mint idegentől egészében az „európaítól” is megkülönbözteti magát. Ezzel biz-tosan nem azt nyilatkoztatja ki, hogy aki és ami orosz, az nem európai. Hanem csak az orosz tér – mindenkori politikai, hatalmi változásai közepette – végtelen méreteinek, szé-les egyetemességének tudatát és öntudatát hordozza. E tekintetben igen kifejező külön-b-ségtétel: ami és aki oroszként „moszkvai”, az nem egyszerűen és általánosan „orosz” a fővárosi tudatban.

Az újraéledő térségkutatás és annak érdemi aktualitása, a „topografikus fordulat” mind nagyobb teret nyer a tudományos programokban és az eszmecsérékben. Ezek sorá-ba tartozónak számíthat a romániai nemzeti kisebbségek lakta régiók átalakulási folya-matának szentelt workshop is (Bécs, 2004. május), melyet a Potsdami Egyetem földrajzi (!) intézete bécsi Kelet- és Délkelet-európai Intézettel karöltve rendezett. A rövid beszá-molóból ítélve, a résztvevők a különböző tér-helyek – a Bánság, Dobrudza, a Duna-del-ta, Erdély stb. – folyamatképeknek protokollfelvétel jellegű megragadására törekedtek, mint azt Schlögel programozza. Bár a kisebbségkutatás autentikus kérdései is szerepel-tek, mint: a „kritikus tömeg” (arumén vonatkozásban), regionális és etnikai identitás egy-máshoz való viszonya (romák, lipovánok), a gazdasági migráció etnikai összefüggései, a kitelepült németek „honvagy-turizmusa” stb.

Nacionalizmus és politikai kultúra az Osztrák–Magyar Monarchiában a dualizmus korában

*Kováč, Dušan: Nacionalizmus a politická kultúra v Rakúsko–Uhorsku v období dualizmu.
= Historický časopis, 53. r. 2005. I. no. 45–56. p.*

A „politikai kultúra” fogalma (a polgárok hozzáállása a politikai intézményekhez, konvenciókhoz, tradíciókhoz) eredetileg a liberális-demokratikus politikai rendszer politikai-polgári kultúrájának elemzésére szolgált. A nacionalizmus korszaka rendkívül alkalmas a politikai kultúra kutatására. A nacionalizmus új politikai légkört teremtett, lényeges politikai fordulatot hozott Európába: az általános választójog révén a politikailag diszkriminált szociális csoportok is résztvevői lettek a politikának. A nacionalizmus első fázisában a nemzetek szellemi bázisán (nyelv, irodalom, művészet, történelem) volt a hangsúly. A nacionalizmus politikai fázisában megszületett a „nemzetállam” eszméje, amelyet már nem lehetett összehangolni a „Habsburg-állam eszméjével”, mert a többnemzetiségű Monarchiában az etnikai nacionalizmus rombolóan hatott.

A 19. század első felében Metternich, a konzervativizmus és az abszolutizmus jelképévé, a régi értékek konzerválását külpolitikai kombinációkkal próbálta elérni. Az 1848–1849-es forradalomban kiéleződött a nemzeti elitnek a nacionalizmusa. A jobbság eltörlése és a szociális reformok bevezetése fontos jelszavak voltak a nép számára, amelynek számos rétegét képesek voltak mobilizálni a nacionalisták és a liberálisok. A szociális reformok miatt a privilegizált rétegek politikailag és gazdaságilag meggyengültek, a liberálisok és a nacionalisták öröme.

A magyar nemesség a „nemzeti szabadság” nevében gyakran liberalizálódott és nacionalizálódott, forradalmi energiáját és Habsburg-ellenességét a 17. századi rendi felkelésekből merítette. A forradalom leverését követően Bach abszolutizmusa megpróbálta összehangolni az uralkodó és az udvar tekintélyén alapuló politikát a korrallal.

A magyar nacionalizmus visszalépésének következtében megszületett a kompromisszum a magyarok és az osztrákok között, megvalósult a kiegyezés és a dualizmus. Az eredmény: megerősödött az osztrák liberalizmus, az osztrák-német nacionalizmus és a dualizmussal elégedetlen népek nacionalizmusa. A központi hatalom, az uralkodó és az udvar pozíciója meggyengült. A Habsburg-állam kül- és belpolitikailag megtört, változott a politikai kultúra is, egyre több ember vált a politika aktív és passzív résztvevőjévé. Az alsóbb társadalmi rétegeket szociális helyzetük ösztönözte a részvételre. A 19. század utolsó harmadában a Monarchiát a politikai kultúra és a politikai kapcsolatok összetett rendszere jellemezte. Az uralkodó eliteknek meg kellett tanulniuk kompromisszumot kötni és konszenzusra jutni a nem reflektált politikai erővel. Az elégedetlen nemzetek elitjei a nemzeti agitáció és a nép aktivizálása által próbálták politikai pozícióikat megszilárdítani. A belülről diverzifikált magyar elitek a magyar állami eszme érvényesítésében egységesnek mutatkoztak.

A demokratizálódás megkövetelte a politikai agitáció szükségességét. A politikai elitek az agitáció eszközeivel (sajtó, nyilvános gyűlések, populista elemek) próbálták befolyásolni a polgárok politikai állásfoglalását. A liberálisok az általános választójog kivívásában (1905–1907) láttak erős és perspektivikus fejtartást.

A Monarchia társadalma, összetett szerkezete és szétartó jellege ellenére, közös konzervatív faktorokkal bíró egységes halmazt alkotott. A dualizmus időszakában az uralkodó és az udvar tekintélye megrendült. Kiváló példája ennek a szlovák katonának viselkedése.

se az első világháború alatt, amikor a birodalom leghűségesebb katonáiból a legnagyobb zendülőivé váltak.

A politikai nacionalizmus új társadalmi kultuszt teremtett, a nemzetet, amely elnyomta az uralkodó tekintélyét. Š. M. Daxner klasszikusan fogalmazta meg a nacionalizmus eszméjét: „Mi (azaz a szlovák nemzet) ezt az államot (azaz Magyarországot) csak olyan mértékben ismerjük el, amilyen mértékben az elismer minket.” A Habsburg-dinasztia dilemmáját tekintélye elismertetése okozta. Ferenc Ferdinánd a birodalom föderalizációjában látott elméleti megoldást, amely szakítást jelentett volna a magyarokkal. Ferenc József tehetetlenül nézte végig tekintélyének hanyatlását. A 19. század második felében az állam mint birodalom megszűnt. A központi hatalom válságát a történelmi magyar állam és a nemzetállam eszméjének megerősödése kísérte. A történelmi Magyarországon nemzetállamként multietnikumú állam épült, amely megoldhatatlan nemzetiségi konfliktust okozott. A nemzeti önrendelkezési joggal összefüggő nemzetállam eszméjét a győzelmi megállapodással általánosan elfogadták a világháború végén. A Monarchia megszűnése a háború elvesztéséből fakadt, ám pozíciójának meggyengülése a dualizmus korában csúcsosodott ki. A Monarchiának két kormánya és két parlamentje volt. A magyar parlament a Béccsel szembeni ellenállás és a specifikusan értelmezett „szabadság” szimbóluma volt. Az általános választójog bevezetése új értelmet adhatott volna a magyar országgyűlésnek. A magyar politikai elitnek azonban nem állt érdekében az általános választójog bevezetése, ugyanis az etnikai magyarok kisebbséget alkottak a nem magyar nemzetiségekkel szemben, ezért a választójog továbbra is a nemesi származás, a vagyon és a műveltség elit joga maradt, a lakosság alig több, mint 5%-a szavazhatott.

A nacionalizmus hatására a pártok nemzeti alapelven szerveződtek. A szlovákok esetében a nemzetiségi alapelvek gátolta a politikai erők természetes differenciációját. A 19. század végén a *Rerum novarum* pápai körlevél indíttatására keresztény-szociális és népi pártok alakultak, melyek „nemzeti pártként” épültek tovább.

A politika „elnépiesedése” következtében nagyobb hangsúly vetődött a belpolitikára. A 19. század második felében Magyarország közéletéből szinte teljesen eltűnt a külpolitika. A szlovák sajtó ellenben, helyzetéből adódóan, a külpolitikára irányult, mert a szlovákok a nemzetközi viszonyok megváltozásától várták saját helyzetük javulását.

Az első világháború idején a nemzetállam egyik alapelve a szabadságba vetett hit lett, amely új elemmel gazdagította a politikai kultúrát.

A társadalom, sokfélesége és különbözősége ellenére, a demokrácia irányába fejlődött, és ebben a nacionalizmusnak is alapvető érdeme volt.

Császári Éva

Újabb források a román–magyar együttélés történetéről

Minorități etniculturale. Marturii documentare. Maghiarii din România (1945–1955)

[*Etnokulturális kisebbségek. Források tanúsága. Romániai magyarok (1945–1955)*].

Szerk.: Andreescu, Andreea–Nastasă, Lucian–Varga, Andreea. *Etnokulturális Kisebbségek Forrásközpontja, Kolozsvár, 2002. 919 p. Román nyelven, az egyes forrásdokumentumok angol nyelvű regesztájával.*

A Gábor Ádám és Salat Levente szakmai irányításával megjelentetett „Etnokulturális sokszínűség Romániában” [Diversitate Etnoculturala în România] című sorozat harmadik kötete a romániai magyar kisebbség 1945 és 1955 közötti történetének forrásait tárja az érdeklődő olvasó elé. Ennek a kötetnek a szerkesztői: Lucian Nastasă, Andreea

Andrescu, Nagy Mihály Zoltán és Varga Andrea. A kötet formailag és szándékaiban egyaránt forrásközlő kiadvány kíván lenni. Az események kommentálását ennek értelmében a szükséges minimálisra csökkentették a szerkesztők a forrásszövegek in extenso közlése érdekében.

Történetírás forrásismeret nélkül elképzelhetetlen. Csak a kutatott korszak írott vagy egyéb forrásainak ismerete, vizsgálata és nem utolsósorban kritikai elemzése teszi lehetővé a történetírás és a történelemkutatás alapelveinek megfelelő objektív és adatolt művelését. A forrás felderítése önmagában még nem vezethet eredményre a történelmi kutatásban. Hitelességének vizsgálatán túlmenően, a kutatónak körültekintően kell kiszűrnie a bőbeszédű és szegényesebb források nyújtotta elsődleges és másodlagos információkat, melyeket aztán a történelem egyéb tényezőivel összevetve kezdhet csak el értelmezni.

A kötet 222 dokumentumot közöl abból az 1945–1955 közti időszakból, melyet Romániában a második világhégest követő hangulat s az ezzel párhuzamosan zajló kommunista berendezkedés jellemezett. A világháború után kialakult geopolitikai helyzet, Észak-Erdély Romániához való visszacsatolása s az ebből következő konfliktusok, a magyar részről remélt megoldások vagy változtatások gyakran kapcsolódtak a térségben a kommunizmussal szembeni különböző magatartásformákhoz, megnyilatkozásokhoz.

A civil szférában körvonalazódó tendenciák mellett a román államapparátus programjában a román állam területi státusának megőrzése érdekében átmenetileg felerősödött az etnikai csoportok, főképpen pedig a magyar kisebbség „kibékítésének” törekvése. Így alakul ki az a paradox helyzet, hogy míg hivatalos szinten megteremtődött a békés román–magyar együttélés idealisztikus képe, a jelentések, források mindvégig az ellenségesnek ítélt magyar mozgalmakról, a megtorlásoktól, konfliktusoktól terhelt közhangulatról szólnak.

A hivatalos vonalon, a „moszkvai modell” alapján szorgalmazott megbékéléssel párhuzamosan, a román és magyar értelmiségiek körében egyaránt megfogalmazódott az erdélyi magyar autonómia gondolata, amire azután a román államapparátus a homogenizációs folyamat erőteljes beindításával válaszolt.

A kötet egy olyan forrásközlő sorozatnak kívánja a kezdetét megalapozni, mely egy mutációktól terhes közép-európai régió, melyben a keleti sémák és kommunista diktatórikus elvek életbelépésével megindul egy, az individuum megszüntére törekvő folyamat, azon közegére koncentrálnak, melynek főszereplője az erdélyi magyarság és a csángó közösségek. Ebben az első részben az 1945 és 1955 közötti időszak dokumentumainak összegzésére vállalkoznak, mely magába foglalja az 1945–1947 közti ún. békés időszakot, majd a másság üldözésének kezdetét. Az 1955 utáni, ám főleg az 1956-os magyarországi események által meghatározott 1968-ig terjedő időszak forrásainak külön kötetben való közlése is folyamatban van. A szerkesztők alapvető célja az volt, hogy újabb forráskiadvánnyal gazdagítsák a korszak publikus forrásbázisát, s ezzel újabb ösztönzést adjanak a mind ez idáig elhanyagolt ötvenes évek módszeres feltárásához.

A történelmi folyamatok jobb megértéséhez föltétlenül szükséges megismerni a kortársak vallomásait, tanúságtételét, különösen, ha olyan jelenségekről van szó, amelyek a kisebbségi közösségek, etnikai csoportok helyzetével függtek össze. Annál is inkább fontosnak bizonyul a korszak kutatásának effajta serkentése, mivel mostanra alakult ki az 1989-et megelőző előítéletektől mentes, a fájdalmas demitizáláson átesett fiatal kutatógárda, mely most először fér hozzá az eddig titkosított dokumentumokhoz.

A kötet Egyed Ákos, kolozsvári történészprofesszor bevezetőjével indul, melyben a szerző a forráskutatás fontosságára világít rá, emlékeztetve mindkét oldal vizsgálatának fontosságára. Rávilágít a jelen gyűjteménybe foglalt források „hivatalos” jellegére, az állam- és pártapparátus tevékenységére, figyelmeztetve arra, hogy a teljes kép kialakításá-

hoz szükséges lesz feltárni a másik fél, az üldözött kisebbség dokumentumait is. A jeles erdélyi magyar történész méltányolja a kezdeményezést, nélkülözhetetlennek és dicséretesnek tartja az ilyen és ehhez hasonló, a történelmi kutatást a források nyilvánosságra hozatalával segítő kiadványok megjelenését.

A szerkesztő és kutatási koordinátor, Lucian Nastasă bevezető tanulmányában a kötet megjelenésének fent említett indítékait foglalja össze, a régió 1945–1955 közti történelmi helyzetének áttekintése mellett. Szerzőnk a témával összefüggő román és magyar nyelven megjelent publikációk sorába igyekszik beilleszteni, fontos helyet szentelve a téma irodalmának ismertetésére. A 20. század ötödik évtizedének magyar kisebbséggel kapcsolatos dokumentumait publikáló, illetve ezeket a kommunista uralom berendezkedésének vizsgálatában, a két nemzet ezen új helyzettel való szembesülését analizáló folyamatban felhasználó, a román történetíráshoz kapcsolható kiadványok közül e helyen kiemelnénk N. Baciú munkáit [*Yalta și crucificarea României* [Yalta és Románia keresztire feszítése]. București, Europa, 1996; *Agonia României. 1944–1948. Dosarele acuză* [1944–1948. Románia vajúdása. A titkos iratok vádolnak]. București, Edit. Saeculum, 1997], Fl. Constantiniu (P. C. R., *Pătrășcanu și Transilvania, 1945–1946* [A román kommunista párt, Pătrășcanu és Erdély 1945 és 1946 között]. București, Edit. Enciclopedica, 2001) vagy V. Fl. Dobrinescu (*România și organizarea postbelică a lumii, 1945–1947* [Románia és a világháború utáni újrafelosztása, 1945–1947], București, Edit. Academiei, 1988; *România și Ungaria de la Trianon la Paris, 1920–1947. Bătălia diplomatică pentru Transilvania* [Románia és Magyarország Trianontól Párizsig, 1920–1947. Diplomáciai harc Erdélyért]. București, Edit. Viitorul Românesc, 1996) e témában megjelent műveit, valamint egy pár tanulmányba foglalt összegzést, reflexiót, D. Șandru (*Politica statului român față de minoritatea germană și maghiară* [A román állam politikája a szász és magyar kisebbséggel szemben], 1944–1946, *Arhivele totalitarismului*, VI, 1999, nr. 1–2, 80–97. p.), Veronica és Șerban Turcuș (“La civita catolica” și evenimentele din România dintre anii 1948–1952 [„La civita catolica” és a romániai események 1948–1952 között]. *Studii istorice. Omagiu profesorului Camil Mureșan*. Cluj, 1998. 514–533. p.), ill. Virgil Țărău (*Problema națională în politica Partidului Comunist Român în anii 1944–1946* [A nemzetiségi kérdés a román kommunista párt 1944–1946 közötti politikájában]. *Anuarul institutului de istorie din Cluj*. XXXVI, 1997. 223–241. p.) tollából.

Ami a téma magyar történetírását illeti meg kell említenünk Domokos Gergely Kétség és remény között. A bánági magyarság helyzete 1945–46-ban című művét (Korunk, V. 1994, 2. 12–13. p.) vagy Fülöp Mihály *La paix inachevée. Le Conseil des Ministres des Affaires Etrangères et la traité de paix avec la Hongrie, 1947* (Budapest, Asociacion des Sciences Historiques de Hongrie, 1998), illetve Vincze Gábor számos a témát fejtegető írását (Revízió vagy autonómia: *Iratok a magyar–román kapcsolatok történetéről, 1945–1947*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1998.; *Illúziók és csalódások. Fejezetek a romániai magyarság második világháború utáni történetéből*. Csíkszereda, Státus könyvkiadó, 1999.). Ide kívánkoznak a kolozsvári egyetem történetével, illetve egyház-történettel s így a szóban forgó korszakkal kapcsolatos írások is, mint például *A kolozsvári magyar egyetem 1945-ben*. Szerk. Barabás Béla, Joó Rudolf. Budapest, Magyarságkutató Intézet, 1990.; *Erdély Magyar Egyeteme, 1944–1949*. I–II. köt. Szerk.: Lázok János, Vincze Gábor. Marosvásárhely, Custos Könyvkiadó, 1995., vagy Udvarhelyi Nándor tollából *A romániai magyar katolikus egyház helyzete 1945 után. Keresztény szó*, Kolozsvár, VII (1996). Nr. 1, 4–7. p.; nr. 2, 4–9. p.).

A forrásszövegek közt tallózva a mindkét oldalról érkező feljelentésekre lehetünk figyelmesek. Eszerint például a magyar fél erőszakkal vett rá egyes románokat és svábo-

kat arra, hogy a népszámlálás alkalmával magyarnak vallják magukat (ld. 51. dokumentum), vagy a román csendőrség ellen való erőszakos fellépésről olvasunk (ld. 52 dok.), máshol, a magyar közösség románok által való megzavarásáról (ld. 84. dok.), etnikai szimbólumok megszenteltetéséről szerzünk tudomást (ld. 57. dok.). A kötet közli Márton Áron püspök 1946. április 7-én, a Szent Mihály-templomban tartott prédikációjának szövegét (ld. 92. dok), valamint az erdélyi református egyházközség feljelentő panasziratát a román–magyar konfliktusokról (ld. 120. dok.).

Ezekon kívül olyan, a laikus olvasó számára is érdekes forrásokat emelnék ki, mint a kolozsvári Erdélyi Múzeum levéltárába elhelyezett titkos dokumentumok jegyzéke (ld. 132. dok.), a Bolyai Egyetem tanáiról és munkatársairól szóló jelentések szövege (ld. 133. dok.), Rákosi Mátyás és Gheorghe Gheorghiu Dej levélváltása az erdélyi román–magyar kapcsolatokról (ld. 176. dok.), vagy a kolozsvári Állami Színház alkalmazottainak nyilatkozata a rendszerváltásról, évadról (ld. 192. dok.) s nem utolsósorban a két állam közötti tárgyalásokat, magyar irodalmi művek románra való fordítását, filmek, periodikák Erdélybe való szállítását illetően.

A kronologikus sorrendben közölt forrásszövegeket román és angol nyelvű regeszták sora előzi meg. A források románul, magyar nyelvű források esetében eredeti nyelven és román fordítással jelentek meg. A szerkesztő, Lucian Nastasă legszükségesebb ismereteket tisztázó jegyzetei a dokumentumok végén kaptak helyet. A forrásokat fényképek és faksimile formátumban közreadott illusztrációk, valamint névmutató egészítik ki.

Bálint Ágnes

Az Árpád-kori Magyarországra irányuló lotaringiai kivándorlás migrációs motívumai – helyi források tükrében

*Richtscheid, René: Motive zur Auswanderung ins Arpadenreich nach lotharingischen Quellen.
= Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde, 27. (98.) Jg. 2004. 1. H. 1–14. p.*

A hagyományos kutatás a középkori Német Császárság területéről Magyarországra irányuló bevándorlás (erdélyi, felvidéki stb. betelepedés) összefüggéseit, lefolyását egykorú oklevélforrások alapján igyekezett megragadni. Ezeket mindenekelőtt a magyar–német politikai kapcsolatok vagy a hazai telepítéstörténet kútfői körében követte nyomon anélkül, hogy akár a főbb kérdésekben egyértelmű eredményekre jutott volna. Bizonytalanok még az időbeli támpontok is. (11. század vége, 12. század közepe?!). A származási helyeket illetően a modern nyelvjáráskutatás igyekezett eredményre jutni, következtetései azonban szintúgy eléggé tág és homályos tartalmúak. (Például az erdélyi szászok esetében: Mosel-vidék, Luxemburg, Flandria, Közép-Rajna-vidék?). Itt-ott rendelkezésre állnak liturgiátörténeti, archeológiai nyomelemek is. Mindeközben teljességgel homályban maradtak az elszármazás migrációtörténeti–szociológiai összefüggései: miért és miként keltek útra telepések? A régóta expatriált erdélyi szász „honismereti kör” soros (schengeni) tanácskozásának itt ismertetett előadása, új szakaszt nyitva a kutatásban, innen közelíti meg a témát, s nyomjelzései az eddigieknél pontosabb válaszokat sejtetnek a „honnan?” és „mikor?” kérdéseire is.

Az új megközelítés, persze meglevő adatokat, hipotéziseket is figyelembe véve, az egykorú Lotaringia szűkebb és tágabb (flandriai, frankföldi) környezetében keresi a nyo-

kokat. Kérdéseivel szerzőnk egykorú krónikaszoövegekhez, egyházi dokumentumokhoz fordul. Alapkatatásainak szemléltető célú gyorsösszegzése felvillantja egy virágzó, korarérett tájkultúra korai polgárosodásának (és párhuzamos pauperizálódásának) 11–12. századi ívét – egyfelől a maga dinamikus népszaporulatával, városiasodásával és mobilitásával, másfelől járványok, természeti katasztrófák okozta kríziseivel, amely a nagyszámú népfelesleg kibocsátó közegévé válik. Megindul a vallási, lovagi köntösbe burkolt gazdasági migráció jó másfélszáz éves áradata. Az elvándorlók általában a Közép-Európán és Magyarországon átvonuló szentföldi zarándoklatok résztvevőiként, keresztes hadak, vándorklerikusok nyomába szegődve vagy ál-keresztes kalandor-csoportokhoz csapódva kerülnek alkalmi vagy éppen elhatározó kapcsolatba (olykor összeütökezésbe is) a Kárpát-medence befogadásra kész világával. Egyes résztvevők, csoportok oda- vagy visszaútban leszakadhattak, és megtelepedhettek magyar határok között. Az utak előkészítése során mindenkor előzetes kapcsolatfelvételle volt szükség az átvonulással érintendő területek uralmi központjaival. Az így is elkerülhetetlen zavargások, fosztogatások megtorlása során fogsággal is büntették a delikvensket, akik kénytelen-kelletlen leszakadtak a menetről. A járás-kelés egyebekben összefonódik hittérítő tevékenységgel, kereskedelmi érintkezésekkel, határ menti együttműködésekkel és határvillongásokkal a Magyar Királyság és a Szent Német-római Birodalom között. A krónikákban szerepel bizonyos Emicho, Flonheim grófjának, más viselt dolgairól már a Rajna-mellékről ismert alakja, aki a 11–12. század fordulóján „zarándoklat” címén birtokszerző körútra indul magánzsoldosaival, és birodalmi segédlettel egyebek között a mosoni peremvidéket próbálja hatalmába keríteni, sikertelenül.

A feltárt anyag tükrében kérdésessé válik a telepés csoportok valamiféle egyszeri, intézményes „behívása” az országba, például az erdélyi szászoké – a rögzült hagyomány szerint – II. Géza uralkodása alatt (1141–1162). Valószínűbb egy hosszabb folyamat formájában zajló, világi és egyházi vezető személyiségek részéről legfeljebb bátorított, mégis elsősorban spontán betelepülési hullám lebonyolódása, melynek kezdetei a 11. századig visszanyúlnak. Népi zarándoklatok már évtizedekkel az első keresztes hadjárat (1096–1103) előtt zajlanak, és a népmozgás különböző formában átnyúlik még a 13. századra is (negyedik keresztes-hadjárat: 1202/1207!). A harmadiknak (1187/91) a végén, tehát visszaútban engedélyez Róma prépostságot Nagyszebenben – „németeknek” („Teutonici”). Az új kutatási nyom további kiszélesítése során jelentős előrelépésre számíthatunk a magyarországi „szász” betelepülés teljesebb megismerése terén.

Komáromi Sándor

Települési önkormányzatok és helyi elitek Csehországban 1850–1918 között

*Fasora, Lukáš–Kladiwa, Pavel: Obecní samospráva a lokální elity v českých zemích 1850–1918.
= Český časopis historický, 102. vol. 2004. 4. no. 796–826. p.*

Az ipusztriális korszak történetére és a „polgári társadalom” fogalmára csak az elmúlt évtizedekben kezdett reflektálni a cseh historiográfia.

A tanulmány azt vizsgálja, miként szerzett érvényt magának a polgári társadalom Csehországban, Morvaországban és Sziléziában a 19. század második felében. Az eszmék átvételénél fontosabb szerepet játszottak a helyi, illetve betelepült polgárok mindennapi

tevékenységei, akik a jobbágyság eltörlése után 1848-ban és a települési önkormányzatok bevezetése után 1850-ben felelősséget vállaltak a mindennapi életükért és a településük fejlődéséért. Ezek a névtelen emberek együtt alkották meg azt a modern rendszert, amelyet ma természetesen veszünk. A modern települési önkormányzatok megalapítása a 19. század derekán fontos lépés volt a liberális-polgári társadalom kialakulásában. A kommunális szint érintette az emberek mindennapi gazdasági, kulturális és társadalmi életét. Az 1849. március 17-i törvény cikkelye kimondta: „A szabad állam alapja a szabad község.” Az 1862-es törvény már különbséget tesz a település önálló és átruházott hatásköre között. Az átruházott szféra az állami vezetés ellenőrzése alatt állt, míg a természetes hatáskörbe tartoztak a település közvetlen érdekét illető ügyek: a közbiztonság, az oktatás, az egészségügy, az infrastruktúra, az építkezések ellenőrzése stb. A települések zárt számviteli egységet alkottak, az állami adókon és illetekeken túl a település területén beszedett adók a kommunális pénztárban maradtak. Ha összekapcsoljuk az urbanizációt, a település történetét az irányítótestülettel, a közöttük lévő kapocs a döntési hatáskörrel bíró helyi elit lesz.

A helyi elit képviselői főként a középrétegből származtak, közéjük tartoztak a gazdasági elit képviselői is, akik domináns hatással voltak a település fejlődésére. A helyi választások mechanizmusa a legnagyobb adóbefizetőket, a polgári réteg magját részesítette előnyben, ezáltal kiváltságos helyzetet teremtett a számukra. A kommunális pénztárból finanszírozták a települések számára nélkülözhetetlen infrastruktúráját. Megszületett a tömegközlekedés jelensége. A víz bevezetése és a csatornázás megváltoztatták a higiéniai viszonyokat. A települések egyre terjedelmesebb apparátussal rendelkeztek, növekedtek a kiadások, kölcsönöket vettek fel, és mindezt valakinek kézben kellett tartania.

Csehországban még nem jelent meg olyan szintetizáló munka, amely bizonyos települések lokális elitjének összetételét és tevékenységét vizsgálná 1850 és az első világháború között. Tematikailag közel áll ehhez G. B. Cohen: *Németek Prágában 1861–1914* című műve. A közép-európai nagyvárosok urbanizációját taglalja J. Pešek: *Az agglomerációtól a nagyvárosig* címet viselő könyve. Érdekes cikkel állt elő P. Urbanitsch is „Központi hatalom és regionális önkormányzat” címmel. A 19. és 20. század fordulóját érintő kommunális önkormányzat problematikájával rendszerszerűen és módszeresen J. Pešek, L. Fasora, P. Kladiwa, A. Pokludová és M. Markel foglalkozott. Ausztriában „klasszikus” műnek számít J. Klabouch a Lajta előtti területek (Predlitavsko) helyi önkormányzatait elemző műve (*Die Gemeindefelbstverwaltung in Österreich 1848–1918*). A németek sokoldalúan dolgozták fel az urbanizáció folyamatát, a kommunális gazdálkodást, a modern infrastruktúra kiépítésének történetét, az egyesületek fejlődését. A Lothar Gall professzor vezette frankfurti projekt német városokban kutatta a polgári rétegek keletkezését, fejlődését és a városok szociális szerkezetét a 18–19. században. Az eredményt összekapcsolták a politikai intézményekkel, pártokkal, gazdasági és szociális viszonyokkal, közigazgatási rendszerrel és az infrastruktúrával. Az eredmény a tizenkét kötetes *Stadt und Bürgertum* lett. Gall hatféle várostípust állapít meg: gazdag, hagyományos kereskedelmi és kézműves városok; színhelyek és közigazgatási városok; korán industrializálódott ipari városok; ipari, industrializált városok; egyetemi városok és hátrányos, retardált városok.

A múlt század '80-as éveinek második felében indította útjára a bécsi egyetem a „Bürgertum in der Habsburgermonarchie” projektet, amely I. Ferenc József uralkodásának idején térképezi fel az urbanizáció és a polgári rétegek fejlődését a Monarchia városaiban. A 6. és a 9. kötet foglalkozik Csehországgal.

A tanulmány kutatási módszere a német és az osztrák irodalomból és a fellelhető forrásanyagból táplálkozott. Célja, hogy minél több információt nyerjen a település-politika

kialakítóiról. Elemzi a helyi választásokat, az előkészületeket, az eredményt, a választójog kiterjedését, a lokális elit delegátságának mértékét. Feltérképezi a települési bizottság tagjait, a jelölteket születési helyük, foglalkozásuk, származásuk, nemzetiségük, vagyoni helyzetük, aktivitás, hivatásuk és befolyásuk szerint, hírt ad a település vagyoni helyzetéről, a lakosság életszínvonaláról, az egyesületi tevékenységről, a helyi vállalkozókról és a magas beosztású hivatalnokokról. Forrásai az archívumok, a helyi, kommunális sajtó, az anyakönyvi kivonatok, a címtárak, a népszámlálási adatok, a régi osztrák adójegyzékek, telek- és hagyatéki feljegyzések, a rendőrségi szabályzatok, státútumok, egyesületi, jubileumi kiadványok, a biográfiai kézikönyvek, az ipari és kereskedelmi kamarák anyagai, a bizottsági gyűlések és a települési tanács jegyzőkönyvei és a költségvetési tervezetek.

Az elővárosok története a csehek és a németek együttéléséről tanúskodik, bemutatja a régi polgári családok liberális körökkel való összefonódását, amint bizonyos személyek a privilegizált polgárok soraiba ajánlják az újoncokat.

Az országgyűlési képviselők között a kommunális elit nagy tekintélyű, befolyásos tagjait találjuk. Az országgyűlési képviselők kommunális ügyeket érintő jelentős megnyilvánulásai megjelentek a helyi sajtóban.

A kutatás ideiglenes eredményei nagyobb ipari városokra vonatkoznak. Konkrét eredmények csak Moravská Ostraváról vannak. A nagyobb, gazdaságilag erősebb városokban a választójog még a férfi lakosság körében sem volt általános. A három választócsoporthoz a kommunális bizottság tagjainak harmadát delegálta, akik az összes befizetett adó egyharmadát szolgáltatták. A szavazásra jogosultak többségét alkotó kisebb adóbefizetőket a harmadik, a jelöltek egyharmadát megszavazható csoport alsó szintjére szorították. A választásokat az első két csoport nagyobb adófizetői döntötték el. A középréteg fokozatosan kiszorult közülük.

Azokban a városokban, amelyek az ipari forradalom után váltak jelentősebbé (Ústí nad Labem, Moravská Ostrava, Vítkovice), a település-politika a vagyonos és művelt betelepültekhez, a zsidókhöz és az evangélikusokhoz kötődik, akik a régi és gazdaságilag jelentéktelen polgárságtól átvették a befolyást. A németajkú új kommunális elit az ipari forradalom végső stádiumában fellendülést hozott.

A hagyományos közigazgatási és gazdasági centrumokban az ipari forradalom idején az uralkodó kereskedői elit, a gyárak, a bankok, a burzsoázia és az értelmiség vezetői meggazdagodtak.

Az 1850-es városi státútum befolyásolta a polgári réteg köztevékenységét: az alacsony adóilletéket fizetők nagy számát eliminálta a kommunális eseményekből, növekedett az életszínvonal, könnyebb lett a belépés az első választói csoportba, kumulálta a második csoport aránytalanul magas honorációs szavazatainak számát, a konzervatív polgári családok befolyásának legalább egy részét megőrizte. Az 1905-ös státútum megemelte az első választócsoporthoz tartozó belépési határt, és létrehozta a negyedik csoportot. Brűnnben a státútum a német politikai táboron belüli ellentétes erők közötti konszenzust támogatta.

A mezőgazdasági és retardált városok polgárai között nem voltak nagy vagyoni különbségek, a régi polgári rétegek nem vesztették el vezető pozíciójukat, hozzájárultak a kispolgári környezet teljes konzervativizmusához (Jaroslavice na Znojemsku lakosságának 32%-a bírt szavazati joggal 1880-ban).

A települési önkormányzat képviselőinek hosszú funkciói ideje zárt, a városházán kívül is összetartó, oligarchikus csoportok kialakulásához vezetett. Akit egyszer megválasztottak, jó eséllyel megnyerte a következő választásokat is, nem egy esetben apáról fiúra szállt a városházi poszt. A településpolitikába jelentős egyesületek révén lehetett bejutni. A vá-

lasztásokat megnyerő nemzetiség jelentősen meggazdagodhatott a város pénzügyeiből. 1890-ben a morva területen 307 városból 36 tiszta német, 50 tiszta cseh és 221 kevert lakosságú település volt. A gazdaságilag, ezáltal politikailag, de nem feltétlenül demográfiai-lag is erősebb nemzetiség győzött a hatalmi harcban. A csehek főként a mezőgazdasági és retardált ipari városokban jártak sikerrel. A kevert lakosságú városokban a németek és a csehek is megfeledeztek a belső ellentétekről és egységesen „nemzeti” jelöltet indítottak, hogy erejük szétforgácsolásával ne kedvezzenek a másik oldalnak.

A jelentős ipari városokban a politikát a nagytőke uralta, a nagyvállalkozók képviselői megbízhatóan védelmezték érdekeiket a kommunális önkormányzatokban. A nagyvállalkozók irányította politika a liberalizmus elvére épült, az alacsonyabb társadalmi rétegeket nem tekintették partnernek, de javítottak a szociális, az egészségügyi és az oktatási helyzeten.

Az ipari vidékek önkormányzatai kihasználván a vállalkozói réteg technikai tudását kompetens szakembereket, mérnököket, építési vezetőket alkalmaztak a 19. század második felétől. A retardált városok infrastruktúrája szakember és szaktudás hiányában később épült ki. A kommunális gazdálkodás elemzése Moravská Ostravában rámutat a csehnémet kapcsolatokra is. A cseh ellenzék a rossz gazdaságpolitika miatt kritizálta a város német vezetését. A 19. század végén a jóléti állam kísérőjelensége, a municipális szocializmus érvényesült. A köz igényeit kiszolgáló üzemeket, gáz- és villamosműveket, magánvállalkozók és részvénytársaságok alapították és üzemeltették. A gáz és az áram árát olyan szinten tartották, hogy a hozam ne csak a közvilágítás összes kiadását fedezze, hanem jelentős hasznot is hozzon. A gáz és az áram díjai a magánfogyasztók számára kommunális adót képeztek, és nagy bevételt hoztak az üzemeltetőknek és a városi kasszának. 1908-ban Plzeňben, Krnovban, Česká Budějovicében, Jablonecban, Karlové Varyban, Brnóban és Opavában is működött kommunális gázmű. Kommunális üzemként épült a vízvezeték, a csatorna és a mészárszék is. Az oktatási intézmények kiadásai megterhelték a városi költségvetést.

A 19. század végén a gazdaságilag jelentős, nagy lélekszámú, de történelmi múlttal nem rendelkező városokban (Ústí nad Labem, Moravská Ostrava) kulturális építkezések folytak: színház, múzeum, koncertterem épült.

A kisvárosi környezetben a provinciális polgári rétegnek (kézművesek, iparosok nem voltak kitéve a nagy konkurenciának) döntő hatása volt a település-politikára, kulcselemei voltak az önkormányzatnak, a vallási, egyházi tradíciót, a keresztényszocialista mozgalmat képviselték. A fejlődésre nagy hatással volt a települések csatlakozása a közútvásúthálózatra. A kisvárosi ünnepek a rend és a biztonság jelképei voltak. Azonban a kisvárosi társadalom is megosztottá vált, liberális, keresztény-szocialista és szociáldemokrata csoportokra oszlott, megalakultak a már létező egyletek kirendeltségei, és ez hatott a kisváros politikai jellegére. A betagozódás előnytelensége a nyugodt élet nacionalizálódása és politizálódása volt. A nacionalizmus a gyengesség-tudat legfontosabb kompenzációs tényezője lett, a nemzeti ünnepek megünneplése pedig az erődemonstrációé.

A tanulmány arra próbált rámutatni, hogy a strukturális változások csíráinak és feltételeinek jelentősége helyi szinten könnyebben felismerhető, és bár a „nagy” történelmek vizsgálata szükséges, ám nehezebben megfogható, ezért a politika, a társadalom, a gazdaság és a kultúra összekapcsolásának elemzését a városok mikrokozmoszában lehet megvalósítani.

Császári Éva

Nemzetépítés, történetírás és versengés a Kijevi Rusz-örökség felett Ukrajnában

*Kuzio, Taras: Nation Building, History Writing and Competition over the Legacy of Kyiv Rus in Ukraine.
= Nationalities Papers, 33. vol. 2005. 1. no. March 29–58. p.*

A cikk a Kijevi Rusz történelmét tanulmányozza a nemzetépítés, identitás és történelmi mítoszok fényében. Amellett érvel, hogy az ukrán elit úgy gondolja: a nyugati, az orosz, a szovjet történetírás a Kijevi Rusz-hagyatékra (és ukránokra) vonatkozó irányzatainak egyike sem egyeztethető össze a nemzet- és államépítéssel. Két irányzat, az ukranofil és a kelet-szláv versengenek egymással Ukrajnán belül. A hatalmi elit tagjai azonban ez előbbi támogatják, az elit réteg tagjai közül soknak a hatalmi pozíciója még a szovjet tagállami időkből származik, és személy szerint sokkal inkább hívei a kelet-szláv irányzatnak. Sztjepanenko állítása szerint Hruszevszkij gyakorlatilag az ukrán történelem legmeggyőzőbb verziójának elméletét állította fel.

Az írás bemutatja, hogy az elitek miként jutottak arra a megállapításra, hogy az ukranofil irányzat összeegyeztethetőbb a poszt-szovjet ukrán nemzetépítéssel. Ez a vélekedés érdekesnek bizonyul a tudósok számára, mivel az ukranofil irányzatot a nyugati és az orosz történészek nacionalistának tartották, és egyesek így tartják számon máig is (tehát tudománytalannak).

A cikk két részből áll: az első elméleti és összehasonlító áttekintést ad a történelmi mítoszok és nemzetépítés szerepéről a politikai tudományokban, antropológiában, a poszt-kolonialista és nacionalizmussal foglalkozó tanulmányokban. Majd az ukranofil és kelet-szláv versengést tárgyalja mint egy nem különleges, posztmodern jelenséget. A második rész a Kijevi Rusz-örökség és a kelet-szláv megközelítés viszonyára vonatkozó ukranofil nézőpontot taglalja. Ebben a megközelítésben vizsgálja az oktatási, a biztonsági erő, szimbólumok és emlékművek és a szomszédos államok területi követeléseinek elhárításának kérdéskörét.

A politikai tudományokban, az antropológiában, a poszt-kolonialista tanulmányokban és a nacionalizmus vizsgálata közben a történelem és a történelmi mítoszok újraírása gyakran különböző megközelítésben történt. Mindazonáltal mind a három iskola (bár nem a politikai tudományok fő irányvonalába esik) a mítoszok és történetírás kérdéskörét nagymértékben a nemzetállamok nemzetépítésének részeként értékeli. A politikai tudományokban a nacionalizmus tanulmányozása, a történelem és a mítoszok vizsgálata egy nagyobb kérdéskör, a nemzeti identitás és nemzetépítés részeként kerül felszínre, ahol a történelem és a mítoszok szerepe a nemzeti identitás közös alapja. Más esetekben a történelmi mítoszok negatívabb megítélés alá esnek. Tudósok, akik úgy gondolják, hogy a történelmi mítoszok és örökségek minden nemzetállam közhelyei, rámutattak, hogy az „aranykor” használata meglehetősen közkeletű. Az Európa Tanács írásba foglalta, hogy a történelem és a mítoszalkotás újraírása legalább olyan mindennapos a nyugati civilizációkban, mint Kelet-Európában.

A történelem és a mitológia újraírása teljesen magától értetődő volt mind a nyugati, mind a kelet-európai nemzetállamok körében. Csak Kelet-Európának vannak messzire nyúló tradíciói a történelmi mítoszok és legendák elhelyezésében oly módon, ahogy azt Hans Kohn megállapította: a liberális, polgári nyugat ellenpontja az antiliberális, etnikai keletnek. Míg az előbbiben állítólag a patriotizmus dominál, addig az utóbbiban a nacionalizmus (és mítoszalkotás) található meg. A nacionalizmusnak ez a jó–rossz kettőssége egy olyan teleologikus nacionalizmus-megközelítést képvisel, amely a jelenből tekint

viszsa a XVIII. század végéig, és amely figyelmen kívül hagyja a nyugat történelmében előforduló etnikai nacionalizmus, kolonializmus, rasszizmus és nemi megkülönböztetés megnyilvánulásait. A nacionalizmus, az antropológia és a posztkoloniális tanulmányok, ha valamiben, hát abban egyetértenek, hogy minden nemzetállamban jelen vannak a történelmi mítoszok, még ha változó mértékben is. Ukrajna nem-kommunista elitje számára 1992 óta nyitva állt a lehetőség, hogy a négy meglévő történelmi irányzat valamelyikét magáévá tegye a Kijevi Rusz-múltra, Ukrajnára és az ukránokra vonatkozóan. A szovjet irányzatot elvetették, mert az egyetlen történelmi célként csakis Ukrajna és Oroszország újraegyesülését tudta felkínálni (és pontosan ezen okból kifolyólag nyert teret ez az irányzat Fehéroroszországban és Moldovában). A „kölcsonösen kirekesztő” russzofil iskola szintén használhatatlan volt, mivel a keletzlávokat összemosta az oroszokkal, ezáltal tagadva azt, hogy az ukránok egy különálló népet alkotnának. Ily módon csak a hagyományos „kölcsonösen kirekesztő” ukranofil és a relatíve új „többszörös identitás” irányzatok maradtak versenyben, és léteztek egymással egy időben.

Ukrajnában az ukranofil történelmi irányzat uralkodik a közoktatási rendszerben és a fegyveres erők képzésében egyaránt. Ukrajna nemzeti szimbólumai és történelmi emlékei az ukranofil iskolából táplálkoznak. Ez az iskola egy olyan identitást támogat, amely „kölcsonösen kirekesztő”, és a Kijevi Ruszt egy elő-ukrán államként kezeli.

Bár a keletzláv irányzat népszerűbb Ukrajna keleti részében, de az a tény, hogy ez egy eklektikus kompromisszum két „kölcsonösen exkluzív” irányzat – az ukranofil és a russzofil – között, így gyenge az ideológiai és szimbolikus megalapozottsága ahhoz, hogy versenyre keljen az ukranofil irányzattal. Bár Ukrajna korábbi centrista elitje magához közelebb állónak érezte a keletzláv történelmi iskolát a Kijevi Rusz-örökség tekintetében, mégis döntés született, hogy lehetővé tegyék az ukranofil iskola dominanciáját az ukrán nemzetépítés folyamatában. Jucszenko elnökké választása 2004–2005-ben megerősíti majd az ukranofil iskola dominanciáját a történetírásban és a nemzetépítésben egyaránt.

Bosznay Csaba

A zsidók helyzete az olasz fasizmus idején

Schlemmer, Thomas – Woller, Hans: Der italienische Faschismus und die Juden 1922 bis 1945. = Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 53. Jg. 2005. 2. H. 165–201. p.

Az olasz fasizmus jelenségének elméleti igényű, rendszeres kutatása aránylag új keletű: mintegy a '80-as évek végétől datálható. A kései kutatásnak olyan meggyökeresedett hiedelmeket kell eloszlatnia, mint: gyökeres eltérése a német náciizmus faji eszméi megszállottságától, végletes totalitarizmusától. A közvéleményben máig ez a megközelítés dívik. E hiedelmek közé tartozik a fasiszta állam relatíve „mérsékelt”, inkább csak a német „nyomásnak” engedő zsidó-politikája vagy a zsidó-üldözések csekély társadalmi támogatottsága is. Az elfogulatlan kutatás élcsapatát az angolszász régióban kell keresni (*R. Griffin, Ph. Morgan, R. O. Paxton* és mások). Mindenekelőtt német történészek lépnek a nyomukba, de mára már az olasz kutatás is felzárkózott (*E. Gentile, A. del Boca, B. Mantelli*).

A külső szemlélő számára legmeglepőbb: a „Risorgimento” óta egyenjogúsított és probléma nélkül integrált itáliai zsidóság mindösszesen 0,1 százalék körüli létszámaránya (1938: 48 ezer, jellemző nagyvárosi koncentráció mellett: Trieszt – 2,5, Livornó – 1,8%

stb.; emellett még körülbelül 10 ezer külföldi, emigráns és menekült – ezek száma a háborús időszak kezdetétől szaporodik fel erősebb mértékben), melynek kiszorítására, tönkretételére a politika és az állam a '30-as évek végétől hatalmas erőfeszítéseket tett. Az itáliai fejlemények, még ha az 1922-től hatalomra jutó „fascismo” első évtizedét egyelőre alig terhelték is, a két náció és a két rendszer élénk rivalizálását ismervé, a legkevésbé sem igazolhatók az állítólagos német nyomással. Az olasz antiszemitizmus saját gyökerekből táplálkozik, melyek populista egyházi és vatikáni körök klerikális agitációjának talajába mélyednek. Ez újabb időkben mindenekelőtt a liberalizmus, a szocializmus, az ateizmus stb. megannyi gyűlölt hozadékát igyekszik a zsidók nyakába varrni, lásd az egyházi sajtó állandó izgatását az 1890-es évektől kezdve. A képet a modern politikai jobboldal a zsidó honfitársak „nemzetellenes” hajlamával, „áruló” természetével kerekíti ki a lázas világhatalmi törekvések, háborús szerepvállalások hátterében (1912: olasz–török háború, 1930-as évek: etiópiai hódítás, balkáni fellépés stb.). Az olasz antiszemita táptalajból ered a „Cion bölcsőinek” összeesküvésével ijesztgető, hírhedt kompiláció (*G. Preziosi*) is. Mindez természetesen tovább tenyészik a fasiszta érában, legfeljebb egyelőre a mozgalom perifériára szorult radikális csoportjainak szintjén marad. A radikálisok kísérleti terepe: az 1912-ben megnyert afrikai birtokok (1923-as tripoli események). De Itáliában is próbálkoznak merényletekkel (Pádua, 1926 stb.). Az antiszemita láz eskalációjának mérföldköve a zsidó összeesküvő sejtnek minősített torinói Mussolini-ellenes csoport felszámolása (Torino, 1934), kicsúcsosodása pedig: a zsidók szabadságjogait megnyirbáló, 1938-as faji törvények („az olasz faj védelmére” – tilalmak, korlátozások a házasságkötés, az iskolázás, a katonai szolgálat, a foglalkoztatás vagy a tulajdonlás területén).

Szervesen saját fejlemény az olasz faji ideológia is. A kései nemzetegyesítés sebzett önérzete a faji exkluzivitás eszméjében keresi elégtételét. A fascismo heroikus vágyai előtt megnyílik az antik Róma évezredes dicsősége és nagysága. Az olasz nacionalizmus faji fensőbbiségtudatot ölt – gyarmati kalandjai kapcsán az afrikai bennszülött lakosság és anyaországon belül a szláv vagy a cigány etnikum irányában egyaránt. Kevésbé ismert az itáliai szoldateszka előrehaladott apartheid-kísérlete Fokföldön és különösen Abesszíniában, vagy náci módszereket idéző kíméletlensége a második világháborúban a Balkánon. Az anyaországban a népesedéspolitikai „szociálhigiéniai”, „kriminántropológiai” tényezői kapnak hangsúlyt („antropológiai forradalom”). E faji politika rendszerébe illeszkedik a fokozatosan felerősödő, fajbiológiai alapokra helyeződő antiszemitizmus is. A későbbi keletű német modell dinamizált kidolgozása (nürnbergi törvények, 1935) bizvást adott némi bátorítást a nyílt zsidóellenes intézkedések megtételére, ezek céljait, irányát ugyanakkor eredendő, saját meggyőződés és kiterjedt (német részről éppenséggel egyelőre hiányzó) annexiós gyakorlat határozta meg.

Az olasz faji törvények szigora helyenként meg is haladja a nürnbergi törvényekét (például a konvertált egyénekre vonatkozóan és a vegyes házasságok körében; ebben az egy tekintetben kel a katolikus egyház az érintettek védelmére), és további szigorítások következtek. Helyi szinteken ráadásul gyakran túlzó buzgalommal járnak el. „Bűnbak” szerepben, sor kerül internálásokra, bevezetésre kerül a kényszermunka. A szisztematikus népirtásba torkolló német gyakorlattól ténylegesen eltérve viszont nincsenek „haláltáborok” és kitervelt intézkedések a zsidó életek kioltására, erre valóban csak 1943-tól, a Mussolini bukását követően behatolt náci felelősségi körében kerül sor. A civil lakosság vagy akár az alsópapság, a szerzetesség, korábbi cinikus közönyével ellentétben, ekkor már sok esetben kész az életek mentésére. Az internáló táborok többségét a hatóságok egyébként délen állították fel, ezek lakói a németektől szerencsésen védve maradtak, a szövetségesek szicíliai partraszállása nyomán korán felszabadulhattak. Maguk az olasz

fasiszták „végső megoldásként” eredetileg tízéves időtávon elképzelt kitelepítésükben gondolkodtak. A civiljogi marginalizálás és a zaklatások kihatásaként a 40-es évektől meg is indul a zsidóság kényszerű emigrációja: 1943-ig létszámuknak mintegy 20%-a menekül külföldre. (Svájc kivételesen befogad 5-6 ezer menekültet.) Tömeges áldozatai az üldöztetésnek addig valójában nincsenek. Az utána következő szakaszban a németek és a radikális olasz fasiszták együttműködése Milánótól Rómáig viszont már ezrek életébe került.

A fentiekben számba vett körülmények és adottságok – akár pusztán a kutatás elégtelensége folytán, akár objektíve – együttesen sem adnak világos magyarázatot arra: a meglehetősen kifejtett olasz antiszemita-rasszista ösztönöket és törekvéseket, bár az erőfeszítések fokozódtak, miképp elégíthette ki a zsidók „egyszerű” szegregálása és jogfosztása (ami nem mentesíti a közreműködőket a felelősség alól). Az összjelenség teljesebb értékű értelmezéséhez egyebek mellett számításba kell vennünk a Mussolini-diktatúra kompromisszumos jellegét, amivel a monarchikus államformához, ezzel a hagyományos uralkodó elithez kötődött. Ez a háttér a maga belső normáival, s ha arról volt szó, a hanyagságával, valamelyes fékező erővel bírt a radikális szélsőségre, némi játékeret adott a „duce” akaratát napi ügyekben keresztező szándékoknak is. Egy másik tényező: maga Mussolini (aki kezdetben több zsidó származású munkatárssal dolgozott) nem volt a téma fanatikusa, a zsidók „ártalmatlanítása” nem stratégiát, „csak” taktikai kérdést jelentett számára. És ez a két elem valóban eltérő a hitleri diktatúra féktelen totalitarizmushoz, illetve a „Führer” személyes fanatizmusához képest. Számos rész kutatást kell még azonban elvégezni ahhoz, különféle szempontoknak figyelmet szentelve, hogy pontosabb összképet alkothassunk az olasz fasizmus természetéről, a korról és a szereplők viselt dolgairól.

Komáromi Sándor

A KISEBBSÉGGKUTATÁS című folyóirat
és a **KISEBBSÉGGKUTATÁS KÖNYVEK** egyes kötetei
a következő könyvesboltokban kaphatók:

Budapesti Teleki Téka
1088 Budapest, Baross u. 1.

Kódex Könyvárúhá
1054 Budapest, Honvéd u. 5.

Írók Boltja
1067 Budapest, Andrássy u. 45.

Osiris Könyvesház
1053 Budapest, Veres Pálné u. 4-6.

Balassi Könyvesbolt
1023 Budapest, Margit u. 1.

Kis Magiszter Könyvesbolt
1053 Budapest, Magyar u. 40.

Pont Könyvkereskedés
1051 Budapest, Nádor u. 8.

LITEA Könyvesbolt és Teázó
1014 Budapest, Hess András tér 4.

A **Líra és Lant**, az **Alexandra**, valamint a **Libri** nagyobb üzletei

Sík Sándor Könyvesbolt
6720 Szeged, Oskola u. 27.

Két Könyvész Könyvesbolt
3500 Miskolc, Egyetemváros

Széchenyi Könyvesbolt
7624 Pécs, Rókus u. 5.

Cédrus Könyvkereskedés
9400 Sopron, Mátyás király u. 34/f.

Könyvesház
9700 Szombathely, Halász Ernő u. 7.

Sziget Könyvkereskedés
4032 Debrecen, Egyetem tér 1.